

На українські теми.

В славянських обіймах.

Д-р Крамарж, звісний чеський „штатсман“, патентований винахідник неословянства, котрим наробив такого шелесту три роки тому, тепер коли ся неословянська гора народила замість усього иншого купу рудих неословянських мишенят, постановив з власної руки забити свого виродка. В стилі старого Бульби, як той убиває свого невдалого сина: „Я тебе породив, я тебе й убію!“

Такий характер останньої розправи з неословянським недоноском мали міркування, розсипані д-ром Крамаржом перед співробітником „Нового Времени“ на тему української небезпеки і потреби задавлення її спільними силами Росії й Австрії в інтересах згідного пожиття обох сих заприязнених сусідів, рівно близьких і дорогих д-рови Крамаржови. ¹⁾ Після того як Українці рішучо відтягли ся

¹⁾ Не знаю, чи читачі наші тямлять ще сі вискази д-ра Крамаржа, які так скоро потонули в каламутнім потоці не менше щирих і глибоких поглядів на українство, що в такім багатстві покотили ся в останніх часах з уст всяких більших і менших штатсманів Росії й Австрії. Тому нагадаю їх для кращого зрозуміння всього дальшого. Зазначаючи, що Росія дуже легко може прихилити до себе Поляків, коли змінить свою проскрипційну систему супроти них, д-р Крамарж по словам його інтерв'юера мав сказати: „Але хто дійсно небезпечний цілому руському народови, се галицькі Українці. Польське питання — се питання окраїнної політики Росії. Але так звані галицькі Українці хочуть задати удар в саме серце руського народу і розколоти Русских на двоє. Український рух по своїй істоті неприродний, антируський, тому й антисловянський, небезпечний не тільки руським, але й самим Полякам які його підтримували досі. Недавно ще в Галичині не було ніякого українського руху, а за останні десять літ він виріс на силу дуже серйозну, з котрою Росії прийдеть ся сильно рахуватись. Правда, сей рух завсїди мав сильну поміч австрійського правительства й деяких найбільш впливових кругів в Відні. Не думаю, щоб Росія й Австрія стали воювати ся за Балкан, бо для Росії Балкан лежить скоріше в сфері політичних мрій. Але боюсь, що війна між Росією й Австрією може вибухнути за Галичину, бо тут творить ся небезпечне антиросійське огнище, з котрого огонь мусить перекинути ся в Полудневу Росію й тут розвести розрух і бунт в самім руським народі. Тому мене назвичайно дивує байдужність і легкодущність, яку виявляє руське суспільство супроти антиросійської небезпеки, що насуваєть ся з лона самого руського народу.“ Се інтерв'ю потім було спростоване Крамаржом на сторінках Neue Freie Presse: він заявив, що казав тільки: „Дуже мені прикре все що дієть ся в Галичині й на Буковині. Переслідування

від неословянських маніфестацій д-ра Крамаржа і зіставили його в компанії з москвофілами, а поступові російські круги також рішучо відвернулися і обмили руки з усяких зносин з ним, творець неословянства з усею рішучістю підміняв всесловянську ідею ідеєю помиріння офіційної Росії з Поляками і Австрією коштом неприхильного йому українства. Поляки і Австрія задавлять Українців в Галичині і за се Австрія здобуде собі прихильність Росії, а Поляки за ціну протекції чи толеранції панросизму в Галичині дістануть пільги в Росії: система прокрібовання польщини в Росії буде скасована, і Польща помирить ся з Росією. Такий короткий вислід останніх заяв д-ра Крамаржа.

Ріжні мало прихильні д-рови Крамаржови публіцисти пошукали спеціальних мотивів, котрі зробили д-ра Крамаржа оборонцем інтересів офіційної Росії: його маєткові і фінансові інтереси, як власника більших посіlostей і спільника великого промислового підприємства в Росії (через його жінку). Але кінець кінцем таке шукання спеціальних особистих мотивів зайняте не тільки мало приемне, але і мало потрібне. Антиукраїнські погляди Крамаржа, з такою сердечною щирістю виложені ним в останнім інтерв'ю, вповні логічно витікають з самих підстав неаславізму, чи нового слов'янофільства, і Крамарж тільки з більшою безоглядністю і цинізмом висловив те, що лежить на серці сучасних слов'янофілів в українській справі.

Три роки тому, при народинах неословянства, пояснюючи дійсний характер його, я вказав на глибоку відмінність нового „реалістичного“ слов'янофільства від старого слов'янського романтизму першої половини XIX в., про котрий такі загальні і немов обов'язкові симпатії зістали ся в різних слов'янських суспільностях¹⁾. Тим часом як слов'янство початків XIX в. і першої половини його було переважно поступовим, революційним гаслом, яке покликала

Старорусів при сильнім націоналістичнім руху в Росії може витворити таку небезпечну атмосферу, що треба б скорше побоювати ся конфлікту через Русинів, як через Балкан. Тому мені дуже дивна та байдужність, з якою трактують сї справи в Австрії; та ще про сю справу говоритиму в делегаціях“. „Спростовання“ само по собі дуже „обережне“, а до того справедливо завважили чеські органи преси неприхильні Крамаржови, що його власний орган „Narodni Listy“ не простував поданого в „Нов. Времени“ тексту інтерв'ю і подав його без усяких застережень. Очевидно текст „Нового Времени“ передавав слова Крамаржа вірно, і подаючи своє спростовання для чужих, він не вважав потрібним пускати його для „внутрішнього уживання“.

1) На Українські теми: Українство і всеслов'янство, ЛНВістник 1908, VI.

і будило до самоозначення, до оборони своїх прав, до широкого розвою своїх духових і суспільних сил всі словянські краї й племена без різниці їх ранг історичних, політичних і культурних, в другій половині XIX в. воно дало місце словянству реакційному. Культ живої народної сили заступлено культом політичної, державної сили, на місце симпатій до дрібних словянських індивідуальностей, що будили ся до життя і розвою, виступили ідеї інтеграції найбільш сильних і здатних до життя словянських національних організмів, придатних до репрезентування словянської стихії супроти „історичного ворога“ — германізму, і взагалі — супроти „Європи“. Так було особливо у Чехів, поставлених в першу лінію боротьби з германським світом, що зробила з них словянофілів *par excellence*. Їх симпатії і мрії спочили на Російській державі, як єдиній могутній політичній силі словянській, що могла мирити ся силами і впливами з германством і своєю державною могутністю давала моральну потіху словянству супроти політичного занепаду інших племен. До тої ж Російської держави звертали ся визвольні пляни полудневого словянства і дійсно знайшли у неї вповні реальну поміч, що зробила їх неоплатними довжниками Росії на довгі часи — не вважаючи на всі пізніші гріхи російської дипломатії в балканській політиці. Угорські-Словяне в своїм тяжкім мадярським ярмі в глибині душі жили спомином про імпозантний виступ старої николаївської Росії під час угорського повстання 1848 року.

Так великодержавна, імперіалістична Росія стала предметом культу для цілого майже західного і полудневого Словянства — за виключенням Поляків, і се одно вже надало новому славянофілству характер реакційний, бо воно цінило власне зверхню політичну силу, імперіалістичну енергію Росії і готово було поклонятися їй бюрократичному унітаризмови, „сильній власті“ і всім атрибутам політичного режиму як гарантіям тої політичної сили, і дійсно не знаходило щирих симпатій ні для визвольного руху самого російського громадянства ні для національних чи автономістичних змагань різних словянських народностей: всякі внутрішні заворушення були несимпатичні словянофілам, тому що грозили захитати великодержавне становище Росії, ослабити її політичну енергію. З сих мотивів український рух (а в дальшій лінії і білоруський, колиб став з часом показнішою силою) не міг знайти симпатій не тільки у місцевих общеросів, але і у словянофілів заграничних. Українство, не будучи само визначною політичною чи культурною силою, грозило ослабити національні сили державної ве-

ликоруської народности і навіть самої держави — значить воно шкідливе з становища „руських“ і словянських інтересів; на такому становищу вповні сходилися і російські централісти і всякі словянофіли, з невеликими виїмками. Довіряючи всяким балачкам про те, що український рух творить ся сторонніми політичними впливами (польськими, австрійськими, а новітніми часами — „пруськими марками“) або невеличкими гуртками фантастів українського націоналізму — і ці централісти і ті словянофіли, навіть люде вповні культурні і далекі від „темних“ кругів трималися і до нині тримаються погляду, що український рух — се явище безгрунтовне, з боку нав'язане, непотрібне і небажане, так що в сій справі властиво більше рації мають, при всій своїй некультурній формі, правительственні заходи для підтримання общеруського унітаризму, ніж українські змагання до розщеплення цього єдинства руського народу, не вважаючи на всі „жалкі слова“, розсипувані Українцями. Безконечні ряди „тоже Малороссовъ“, котрі свої „малоросійські симпатії“ чи праці на полі українознавства сполучали з повним і безоглядним общеросійством, своєю масою, своєю традицією, своїми визначними йменнями підтримували певність, що всяке більш радикальне українство являється збоченням, національною загорілістю, „шовнізмом“, який повинен бути заглушений — і може бути заглушений, як явище нав'язане і позбавлене глибокої основи в самому народі.

З українством неословянство таким чином вважало можливим не рахуватись. Инакше стояла справа з Поляками. За ними була сила традицій і неперервана лінія „оказательств“, яка доказувала з повною очевидністю, що задавити польське життя і переробити його на великоруське не вдасться ніякими утисками, та і з словянського погляду зросійщення російської Польщі не було б бажаним, бо підірвало б сили Поляків західних, виставлених на тяжку боротьбу з германізмом. З другого боку ці утиски не тільки творили неприємну пляму на тлі російського життя, завдяки тому резонансові, який Поляки вміли знаходити своїм жалям і в російській і в заграничній пресі, в літературних і політичних кругах, не тільки ослабляли моральний престиж Росії, в словянській справі спеціально, але й робили з Польщі небезпечне внутрішнє огнище антидержавних змагань, що ослабляли політичну силу Росії. Тому задушевним бажанням словянофілів стає помирення Поляків з Росією, дорогою обоїм уступок; воно стає провідним мотивом крамаржевого неословянства, від самого початку — і се з його становища вповні зрозуміло. Колиб помирення Польщі з Росією удалося, словяно-

фільство обєднало ся б з панросизмом. Росія стала б проводирем Словянства, признаним всіми словянськими племенами (ігноруючи Українців). Перед таким обєднаним Словянством і перед його державним проводирем мусіли б скапітулювати антисловянські тенденції Австро-Угорщини. Неославянство осягнуло б свою мету.

Для осягнення такого цінного результату треба задати український рух (білоруський поки що *quantité négligeable*), і се словянофільським політикам не здасть ся тяжким при їх поглядах на основу і сили сього руху, а убите його мало б іще й ту вартість, що українство можна б ужити як жертвенного козла для осягнення польсько-російського помирєння. Польські національні домагання рішучо не влазять в рами російського націоналістичного курсу; Поляки, коли не хочуть пожертвувати своїми національними змаганнями, мусять дати за себе викуп панрусизмови—таким викупом може бути їх поміч в задавленню українства, в Галичині особливо, і толєранція чи опіка русофілам заразом.

Одначе така політика на галицькім ґрунті залежить від двох хазяїв — краєвого, себ-то польського правительства і центрального — відєнського. Польське краєве правительство і польське громадянство вже було рішучо вступило на сю дорогу: галицькі правлящі круги почавши від намістниковання ґр. Понїньского, потім Потоцкого і нинішнього д-ра Бобжиньского почали рішучо підтримувати русофілів против Українців, за-для ослаблення українського руху. Неословянський курс Крамаржа здержливо прийнятий польськими парляментарними кругами з огляду на центральне правительство, знайшов симпатичне прийняте в польськїм громадянстві Галичини; звїсна екскурсія ґр. Бобрїнського була прийнята ентузіастично тодішніми вшехпольськими керманичами в Галичині і при кожній нагоді польське громадянство, особливо вшехпольського напрямку, зазначувало свої симпатії до Великоросів та домашніх галицьких русофілів, а ворожнечу до Українців, а при виборах до сойму, потім до парляменту і при інших okazіях Поляки і польська адміністрація дуже енергїчно висували і підтримували галицьких русофілів против Українців. Одначе сї польсько-русофільські аванси не були оцїнені відповідно в російських урядових сферах, зміни антипольського курсу на краще не приносили ніяких, новий націоналістичний курс Росії не хотїв іти на ніякі компроміси з Поляками і тутешні провідники польського зближення до російського правительства скомпромітували ся і відступили на другий плян (уступленне Дмовского). З другого боку польсько-русофіль-

ський союз в Галичині був завважений в „найбільш впливових сферах в Відні“ і оцінений не на користь тої хваленої австрійської лояльності польських керманічів, на котрій вони досі все виїздили і взаїну діставали *carte blanche* в своїм порядкованню Галичиною. Завваживши се, польські керманічі Галичини були змушені зробити розділ між русофілами і представити справу так, що вони підтримують тільки консервативних і лояльних супроти Австрії „старорусинів“ (типу Король — Давидяк), а не справжніх панрусистів типу Дудикевича і К^о. Одначе і се не багато помогло, бо справжні „галицькі Русські“ проголосили лояльних старорусинів за зрадників і запродавців, так що підтримування їх Поляками стратило всяку вартість в очах російських націоналістичних кругів — навпаки лемент „настоящих“ на польські переслідування підняв ся ще гірший, а в місцевих галицьких відносинах старорусини, підірвані агітацією Дудикевичівців, стратили всяке значінне й соромно провалили ся при останніх виборах не вважаючи на дуже енергічне підтримування з боку польської адміністрації.

І от з осені почавши розпочинаєть ся інспірованне всякими дорогами австрійських правительственних кругів, що вони не повинні прикладати рук до переслідування галицьких русофілів (розумій — Дудикевичівців) і підтримувати Українців, бо се дражнить Росію й робить непотрібні труднощі австрійській політиці. З другого боку ідуть такі самі поради на адресу польського громадянства Галичини, серед котрого є все таки й тепер течії, які не мирять ся з ширенням „настоящего“ великоросійства й православія в Галичині (пор. недавно статю в краківський *Now-iй Retortm-i* з приводу Крамаржових рад, де польські „демократи“ поясняють, що з становища польських національних інтересів і своїх відносин до австрійського правительства галицькі Поляки не можуть підтримувати справжнього русофільства). Нарешті (і се може найбільше цікаво) в звязку з сим іде штучне роздмухування української небезпеки для Росії: представлюванне небезпечних впливів галицького українства на Українців російських, гроза українського іредентизму, німецьких плянів на Росію — сотворення самостійної України під панованням габсбургського архикнязя і т. и. Тенденція і значінне сих грімких алярмів ясна: російські правлящі сфери і націоналістичні круги повинні набрати високого поняття про українську небезпеку, щоб відповідно оцінити прислугу, яку галицькі Поляки зроблять державним інтересам Росії, коли приложать руки до задавлення українства і почнуть на його місці розвивати справжнє російство в Галичині. Російське правитель-

ство повинно за се заплатити національними уступками російським Полякам: тим вони приєднають до себе Поляків і заохотять галицьких Поляків до енергичнішого тиснення Українців і до підтримування русофільства і православія, бо тепер галицькі Поляки не хочуть задурно працювати „pour le tsar de Russie“. А варто заплатити їм, бо кінець кінцем польське питання не зачіпає державного становища Росії—„се тільки окраїнне питання“, тим часом як питання українське грозить підірвати в самім корені державну силу Росії й національне життя „русского народу“.

В сіх мотивах і ідеях, як бачимо, обертають міркування і „ради“ д-ра Крамаржа, але його голос тільки оден з цілого хору. Разом з ним инший інтерв'юер, з „Спб. Вѣдомостей“ подав подібні ж міркування якогось анонімного „Поляка“, що покликав ся на такого ж анонімного „австрійського міністра“. Ріжні польські голоси, або інспіровані Поляками, завели туж пісню ще з кінцем літа в пресі австрійській — німецькій і домашній галицькій; грозить Австрії російською війною за підтримування українства старенький „Галичанин“, прилучають до загального хору свої дзвінки тенори київлянинські Малороси, зачувши краєм уха, що гримать „на Українців“ і не орієнтуючи далі, „по какой причинѣ шумъ“. В високій мірі характеристична і для зрозуміння властивих джерел і мотивів сього шуму цінна обставина, що особливим „жупелом“ в усій тій українській небезпеці висуває ся будучий український університет у Львові. Цілими роками Поляки поборювали і гальмували сю справу домашніми засобами, потім лякали австрійське правительство, що сей український університет стане небезпечним для Австрії революційним гніздом, бо стягне до себе „переворотів“ елементи з російської України; коли ж одначе і се не стримало австрійське правительство в його рішучості вдоволити домагання Українців,—висуває ся небезпека вже міжнародного характеру: сей університет буде так небезпечний для Росії, що вона за його заснування виповість війну Австрії!..

Чи удасть ся польським політикам і всяким їх підголоскам досягнути мету сеї подвійної гри: налякати австрійське правительство Росією і зловити російських націоналістів на українську принаду, се питання, і навіть дуже сумнівне питання, з огляду, що ся складна гра ведеть ся так грубо; але весь сей епізод через те не тратить своєї характеристичної вартости — весь сей букет приятельських „осторог і рад“. В сім загальнім хорі усеї сеї компанії піднятої в інтересах польсько-російського помиріння, чи власти-

во — в польських національних інтересах, Крамаржів голос звертає на себе увагу тому, що вийшов від чоловіка все таки досить визначного і без маски, з повним іменем, а пікантність його поглядам надає тільки та легкість, з якою „батько неословянства“ обтрусився з усяких пережитків старого словянського романтизму епохи відродження, котрим вінчав був перші свої неословянські виступи, і „непринужденно“ гаркнув разом і по російських і по австрійських брандмайстрів на погашення відродження одного з найбільших і найбільш покривджених словянських народів.

Але і з становища славянофільського, знов таки повторюю, виступ Крамаржа визначився тільки цінною, хоч і мало похвальною „одкровенністю“, з якою він не в'яжучи ся ніякими приличностями звернувся „до содѣйствія“. Сам по собі він впливає глибоко з самого характеру нового словянофільства, глибоко неприхильного до всякого словянського руху, що грозить інтересам сильніших словянських національностей; при тім не треба забувати, що у Чехів, сих спеціалістів від панславизму, є й свій власний унітаризм, подібний до общерусского, — в відносинах до Словаків, у котрих також є змагання до національної окремішності і виломлення з „одности чеської культури“. Кінець кінцем „щирість“ Крамаржа можна вважати за річ тактики чи темпераменту, або й слабости затримуючих центрів, — але неприхильність до українства лежить глибоко в усяких тих славянофільських, славістичних, славянознавських кружках. Не кождий виступить так безоглядно, як Крамарж, але для величезної більшості, скажу більше — для всієї сеї братії, з дуже нечисленними виїмками, українські змагання такаж крайність (екстрема), кажучи словами патріарха сучасної славістики — як і обрусительні репресії російського уряду. І те і се рівно не симпатичне, а кінець кінцем — одно другого варто в очах сих наукових, публіцистичних і політичних „словянських“ сфер. Се явище не нині почалося і не завтра, розуміється, скінчиться; як не перешкодило воно, так і не перешкодить українському розвою взяти своє при живій і організованій діяльності українських народніх сил. Але з ним приходить ся рахувати ся і легковажити його не треба. В ряді всяких неприяних обставин, в яких приходило ся розвивати ся культурному і суспільному українському рухови, не останнє місце займає сей факт, що розвій наш на цілій лінії стрічав ся з тим, що можна б назвати характеристичним-російським терміном „словянскаго средостѣнія“, і воно нейтралізувало його успіхи досить значно.

З того моменту як український рух з сфер кабінетних, українознавських зайнять, етнографічних і фільольогічних інтересів став виходити на суспільну арену і віщувати значінне українства як суспільного й політичного чинника, він для всіх тих сфер, де з природи самої річи мусіли найбільше інтересувати ся українським рухом чи літературним, чи науковим, чи культурно-громадським, — став явищем підозрілим, непевним, або просто таки небажаним. Всі сі славісти, „руські історики“, „історики руской літератури“ і т. д., в сфері відання котрих лежить українська література, українська наука, українська культура, виховані в поняттях „одности руской мови“, „одности русского народа“, в сфері інтересів „руской мови і культури“ чи „польської мови і культури“, майже без виїмків, чи ліберальні чи консервативні, чи більш реакційні чи більш вільнодумні. Всі вони, або щиро перейняті самі сими поглядами й ідеями, або приноровлюють ся до таких поглядів, бо вони панують загально в сферах їх зайнять і інтересів. З такого становища вони оцінювали прояви українства ворожо або в кождім разі не прихильно і в такім не прихильнім дусі освідомляли про українство і свою ширшу публіку, і чужі західно-європейські круги наукові чи суспільні, для котрих служили компетентними інформаторами у всяких питаннях словянського, в тім і українського життя. В результаті прояви українського життя або замовчували ся „на смерть“ або йшли в широкий світ скомпромітовані, як нерозсудна забаганка фантастів, діло політиканів і інтриганів, посіяна чужими руками політична інтрига.

Зусилля, які робили ся Українцями для того, щоб розвіяти сі фальшиві інформації й освідомити чужу публіку про дійсний характер і завдання українського руху, досі вели ся слабо, уривково, та й стрічали ся з великими труднощами. Треба було не стільки інформувати на ново, скільки бороти ся з інформаторами вже готовими, з тими зв'язками і впливами, які мали на погляди наукових чи суспільних кругів ріжні спеціалісти від словянських інтересів російського, польського чи чеського походження. Самі ж західно-європейські круги чи навіть, скажім, широка російська публіка досі ніде не стикала ся з українським питанням так близько і безпосередно, щоб воно брало її за живе місце, змушувало розбирати ся в нім і доходити дійсної правди. І українство для сторонніх зістаєть ся по нинішній день обгорнене наоколо густою мраковиною всякого рода інсинуацій, кривотолків, відносин підозріливих і холодних, як до чогось непевного, неясного, незрозумілого — в найкращім разі.

Сим поясняється та боязкість, з якою бокують від українства і від участі в українським науковим чи взагалі культурнім руху, від всякого явного солідаризовання з ним люде в ґрунті річи навіть близькі до українства, Українці по симпатіям, котрі одначе дорожать репутацією в наукових чи громадянських кругах чи російських, чи західно-словянських, чи західніх — боять ся стягнути на себе закид несолідности, необективности, політиканства і на кождім кроці старанно підчекують свою непричетність до „української крайности“, своє ісповідання єдинства русского народу, своє становище українозновців, а не Українців. Тому так слабо притікають наукові і взагалі культурні сили до невеликого числа робітників, що відважили ся звязати своє ім'я і працю з українським рухом. Тому така величезна сила Українців зістається оподалік їх „на общерусским ґрунті“, підтримуючи в сторонніх людях переконання, що українство — се уділ людей звихнених, несеріозних, або недоуків і недорік, котрим нікуди нема ходу і котрі видумують якусь українську окремішність власне тому, що їм нема де подітись поза тим, бо скрізь ставлять ся вимоги якогось цензу знання і таланту (тому перший прояв „симпатії“ до українського літератора, ученого або публіциста з російського боку звичайно починається від великодушних запросин — „писати у них“, по російськи — на культурнім рівні так би сказати).

Се ставить дійсно в трудне становище людей, що йдуть працювати на українській ниві. Розуміється, будучність оправдає їх — та доба, коли не вважаючи на всі перепони українство стане справді реальною силою і докаже самим ділом, що воно не худосила, штучно посаджена квітка, а міцна і трівала, глибоко в основах народнього життя закорінена деревина. Бачимо як представники старшого українства, котрих теж свого часу трактовано як політиканів, сепаратистів і т. и. — Костомарова, Антоновича, Драгоманова і т. д. — вони тепер реабілітують ся в очах Росиян, тому що вийшло на чергу українство більш радикальне, з більшими національними домаганнями. Коли сі домагання здобудуть собі признання як факт неминучий, знайдуть своє оправдання теперішні „Мазепинці“, — будуть признані за виконавців категоричних імперативів народнього українського життя. Зріст, оден реальний зріст сього життя розжене зграї шакалів, що чигають на його слабосилість, і хмари вороння, що оббріхують його перед сторонньою публікою. Але поки засвітає той день, котрого не судить ся дочекати богатом нинішнім борцям за українські права на люд-

ське жите і людський розвиток? Що може зробити українське громадянство, щоб полекшити становище тих своїх найцінніших, найтоньшою духовою конституцією обдарованих робітників, які „компромірують“ себе в очах „культурного світу“, звязуючи себе з українством, і приохотити до них нових талановитих робітників, котрі почувають, що „мають щось до страчення“?..

Освідомляти чужі, впливові круги про дісний характер і завдання українства? Се добре і користо, але се трудно, вимагає свобідних сил і засобів, а ті випадкові інформації що зявляють ся по ріжних чужих орґанах — значать мало; треба систематичної і довгої, і то доброї, талановитої роботи в сїм напрямі, щоб проломити роками нагромаджені леди недовіря і зневажливости. Кінець кінцем далеко більше може осянути громадянство наше більшою уважливістю і дбайливістю для інтересів української національної, особливо культурної роботи у себе дома, в своїм внутрішнім житю і відносинах, в своїм малім національнім мікроскопі сотворити теплу атмосферу порозуміння і тепла, яка могла б притягнути розсіяних культурних робітників з українськими симпатіями.

Отак я вертаю ся до свого *praeterea censeo* — потреби більшої уважливости, більшого пієтизму нашого громадянства до всього, що становить дійсну культуру вартість в нашім житю, що підіймає її над сірою буденщиною елементарних потреб нашого життя. „Не одним хлібом живий чоловік“. Се забуваєть ся тепер часто, і се грозить великою небезпекою нашому національному розвоєви. Більше уваги, більше енергії в сїм напрямі, щоб вирвати нашу культуру з словянської мряковини, з словянських обіймів, що силкують ся задавити на смерть наше національне жите.

21. XI. 911.

=====